

Лучик А. А.

ПРО ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ МОРФОНОЛОГІЇ

У статті проаналізовано стан розвитку сучасної морфології, окреслено шляхи реалізації морфологічних явищ, описано коло невирішених проблем цієї галузі українського мовознавства у сфері парадигматики і деривації.

Ключові слова: морфологія, морфологічні явища, усічення, накладання, чергування, нарощення, переміщення наголосу.

Морфологія є відносно молодого науковою галуззю, яка сформувалась лише у середині ХХ ст. на перетині таких мовознавчих напрямів, як граматика і фонологія. Сьогодні під морфологією розуміють розділ мовознавства, що вивчає фонологічну структуру морфем і використання фонологічних засобів у морфологічних цілях. В енциклопедії «Українська мова» зазначається, що залежно від того, в одиницях яких підсистем відбуваються морфологічні процеси, розрізняють власне морфологічні та дериваційні зміни, тому морфологію поділяють на морфологію словозміни, формо- і словотворення [1, 397].

Морфологічні явища у морфології виникають при словозміні та формотворенні. У процесах словотворення морфологічні явища сприяють взаємоприсотуванню морфем при переході від твірного слова до похідного.

Засновником морфології справедливо вважається М. Трубецької, у працях якого була обґрунтована її мета та завдання, запропоновані описи морфологічних систем полабської та російської мов. М. Трубецькому належить і сам термін *морфологія* [2, 160–163].

Уперше аналіз морфологічних явищ у українській дериватології здійснював І. І. Ковалик [3], а на прикладі відтопонімного словотвору – В. О. Горпинич у праці «Словообразование прилагательных и названий жителей от топонимов в восточнославянских языках», де основна увага була приділена явищам елізії, інкорпорації, фузії та аглютинації. Автор доводив, що морфологічні явища відтопонімного словотвору зумовлені структурою твірного слова і структурою топонімного форманта, відзначав причини, а також межі й можливості кожного з морфологічних явищ [4]. У пізніших своїх працях В. О. Горпинич уже підкреслює взаємозумовленість морфологічних явищ і відзначає необхідність системного вивчення [5].

Зміни топооснов при творенні назв осіб за місцем проживання у російській мові, вплив фо-

номорфемної структури твірних основ на вибір того чи іншого морфологічного явища висвітлювались Є. Левашовим [6]. У монографії «Структура имени собственного. Фонология и морфология» О. В. Суперанська вказувала на лінійні морфологічні явища, що виникають при творенні назв жителів, а у правилах творення прикметників від географічних назв визначала причини використання складних суфіксів [7].

В україністиці власне морфології були присвячені праці М. Кравченко, зокрема її дисертація «Словотвірна морфологія української мови», в якій на матеріалі віддієслівних та відіменникових похідних проаналізовано альтернативні типи голосних і приголосних, явища усічення та накладання морфем, обстежено аломорфи найпродуктивніших суфіксів, обґрунтовано поняття словотвірної моделі [8].

Загалом, науковцями надається більша перевага вивченню морфології у словозміні та формотворенні. Це спостерігається в усіх слов'янських мовах, де такі явища існують. Проте тут наявні досить вагомі розбіжності стосовно того, що є власне морфологічним чергуванням.

Уперше граматичні чергування та позиційні зміни звуків розрізнув І. О. Бодуен де Куртене [9, 78–88]. У сучасному українському мовознавстві вже намітились тенденції розмежування власне фонетичних, морфологічних та історичних чергувань. Так, українськими науковцями відзначається, що «напрямок морфологічних чергувань при словозміні в сучасній мові не пов'язаний з історичними чергуваннями і визначається при зіставленні форм у словозмінній парадигмі» [10, 397]. У книзі «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А. П. Грищенка пропонується розрізнити два види чергувань – фонетичні, або живі, та історичні, або традиційні [11, 57]. До фонетичних належать чергування, спричинені міжфонемною взаємодією, яка реалізується в живому мовленні у межах тієї самої морфемі, на межі морфем, у складі фонетичного слова, на межі слів. Фонетичні (живі)

чергування завжди мають позиційну природу, вони виявляються завдяки закономірностям сполучуваності фонем, притаманних сучасній українській літературній мові [12, 58]. Відзначаються у цій праці й властивості історичних чергувань, які, як зауважують автори підручника, не впливають із живої взаємодії між фонемами у мовленні; такі чергування, як правило, називають морфологічними, або формально зумовленими. Істотна відмінність між фонетичними (живими) та історичними чергуваннями полягає в тому, що перші, як правило, не позначаються на письмі, а другі мають виразний орфографічний характер [13, 59].

У польському мовознавстві досить ґрунтовно описані як фонетичні, так і морфологічні чергування, або альтернації. Проте зауважимо, що власне термін *морфологія* тут здебільшого використовується у вузькому сенсі. Під морфологією польські дослідники розуміють «розділ лінгвістики, предметом якого є аналіз та опис використання фонологічних засобів у морфологічній системі. Центральною проблемою морфології є теорія морфологічних альтернацій, що описує наявні в певній мові морфологічно зумовлені зміни голосних і приголосних, їхні функції в морфологічній системі мови, зумовлені типи, зв'язки між окремими морфологічними чергуваннями, сферу використання певних альтернацій у морфологічній системі мови, ступінь їхньої регулярності» [14, 380].

Автори енциклопедії загального мовознавства пропонують і методику представлення альтернацій, яка полягає в описі морфологічної системи мови, що повинен містити фіксацію класів альтернантів (сполучень фонологічної альтернації), встановлених за допомогою морфологічних контекстів, котрі зумовлюють появу альтернанту цього типу. Другим складником морфології, на думку польських учених, є теорія фонологічної структури морфем. Предметом досліджень тут виступають характерні для окремих класів морфем певної мови мовні типи обмежень фонологічної будови морфем [15, 380–381].

Простежується в полоністиці й чітке розмежування фонологічних і морфологічних чергувань: перші з них, відповідно, зумовлені фонологічно, а другі – морфологічно. Як зазначають укладачі «Gramatyki współczesnego języka polskiego», фонологічні чергування є автоматичними, тобто безвинятковими, до яких у польській мові належать: нейтралізація опозиції дзвінкості приголосних в абсолютному кінці слова, нейтралізація м'якості губних приголосних перед будь-якою приголосною, а також такі альтернації, як епентеза фонем і спрощення.

Морфологічні чергування не є автоматичними: з фонологічного погляду вони невмотивовані, не є безвинятковими. Ці альтернації з'являються у морфемі у разі приєднання до неї певної іншої морфемі, наприклад: *k – ċ* перед суфіксом *-arz-* (*mleko-mleczarz*); *ł – l* перед суфіксом *-utk-i* (*mały – malutki*).

Отже, польські дослідники окремо виділяють альтернації: тільки флексії (*droga – drodze, droga – drodze*); тільки деривації (*poeta-poezja, korodować – korozja*). Крім того, поділ здійснюється на альтернації у дієвідмінюванні (*pisać – piszę, chodzić – chodzą*) та у відмінюванні (*noga – nodze; ksiądz – księża*). У кожній із зазначених підгруп відмежовуються альтернації приголосних і голосних. Регулярність морфологічних чергувань, звичайно, у порівнянні із фонологічними є відносною, оскільки саме останні є безвинятковими. Морфологічні ж чергування обмежені у своїй реалізації. Певна регулярність спостерігається у функціонуванні вставлених голосних: *i, o/e* (*osła – osiół*) [16, 60–64].

Ці питання досить ґрунтовно описані і в деяких інших слов'янських граматиках. Проте в українському мовознавстві комплексних обстежень альтернацій немає. Сьогодні в Україністиці необхідним є визнання розподілу чергувань на фонологічні й морфологічні, встановлення місця історичних чергувань у цій класифікації. Схема такого опису могла б мати такий вигляд: альтернації приголосних, голосних, чергування голосної з нулем звука. 3-поміж альтернацій приголосних необхідно виділити фонологічні альтернації, тобто автоматичні. Решта альтернацій, тобто морфологічних, що не виступають в українській мові автоматично, можуть бути поділені на такі групи: морфологічна палаталізація (*джерело – джерельний*), депалаталізація (*день – денний*), альтернації велярних (*друг – друже, вік – вічний, страх – страшний*), чергування дентальних (*садити – саджу, крутити – кручу*).

Подібний аналіз необхідно здійснити і в галузі голосних альтернацій. Крім того, це повинно відбуватися окремо у сфері словозміни, формотворення та дериватології.

У морфології словозмінній актуальними на сьогодні лишаються і питання переміщення наголосу, усічення, накладання. Усі ці явища можуть носити і морфологічний характер, коли вони виступають допоміжними в тих чи інших процесах.

Під усіченням зазвичай розуміють «відпадиння від основи слова при творенні граматичних форм або слів кінцевих частин» [17, 777]. Ми відрізняємо усічення як спосіб словотворення та усічення, що служить супровідним явищем у формо- та словотворенні. Усічення разом із нарощенням належать до лінійних морфологічних явищ. Іноді у науковій літературі процес усічення твірного слова визначають терміном

«елізія» [18, 161–162], але останнім часом у славістиці дослідники все більше схиляються до терміна *усічення* [19]. Корисним було б встановити увесь можливий склад елементів окремо у словозміні, формо- та словотворенні, що підлягають усіченню, виявити їхні кількісні показники, які б дали можливість окреслити тенденції щодо цього. Основними функціями усічення є усунення накопичення приголосних на морфемних швах, що ускладнює вимову слів, обмеження накопичення морфем (*Василеньки – василеньський*), усунення невластивих українській мові звукосполучень, усунення суфіксів твірних слів, не здатних міститися у середині похідного слова (*Черняхівське – черняхівці*).

Творення похідних способом основоскладання чи основоскладанням із паралельною суфіксацією може супроводжуватися усіченням як на морфемному шві із словотвірним суфіксом, так і перед єднальною голосною: *Нова Калинка – новокалинський*; *Стара Полтавка – старополтавський*; *Гетьманська Слобода – гетьманослобідський*.

Протилежним усіченню за своїм характером є «подовження» словотворчих морфем: *Шами-а – шами-ин-ський*, *астм-а – астм-атик*, *би-ти – би-т-в-а*, *моли-т-и – моли-т-в-а*. Основне протиставлення нарощення й усічення полягає у тому, що усічення веде до появи варіантів твірної основи, а нарощення сприяє збереженню основи твірного слова у незмінному вигляді. Крім того, усічення веде до скорочення, нарощення – до подовження основи. Нарощення настає тоді, коли усічення за певними причинами не може бути реалізоване, а поєднання словотворчого суфікса із твірною основою є неможливим або небажаним. Це явище у науковій літературі визначається різними термінами: *нарощення* [20, 141], *інтерфіксація* [21, 113], *інкорпорація* [22, 102]. Існування кількох термінів для найменування цього явища багато в чому пов'язане з різними підходами до незначущих елементів, що з'являються на стиках морфем.

Уперше на елементи цього типу у структурі похідних слів вказав М. С. Трубецької, назвавши їх *verbindungs morphemen*, проте єдності у вирішенні питання щодо статусу цих одиниць і досі немає. Поширеними виявились погляди тих учених, які вважають, що у складі слова варто виділяти і незначущі елементи як самостійні морфемні. Цих поглядів дотримуються А. Д. Зверев, О. А. Земська [23]. Польські мовознавці здебільшого теж вважають за необхідне виділяти подібні морфемні типу *-ań-* – *ameryk-ń-ski*, *-ej-* – *Europa – europ-ej-ski* тощо. При цьому, на відміну від східнослов'янських дослідників, тут визначають як структурні, так і семантичні функції подібних морфем, які вони називають

інтерморфами. На думку авторів «Gramatyki współczesnego języka polskiego», структурна функція інтерморфа полягає у максималізації формальної опозиції між твірною основою і дериватом, а також вона уможливує усунення альтернатив, що ускладнюють вимову.

Семантичною ж функцією інтерморфа є максималізація опозиції між твірним і похідним. На підтвердження цього наводять приклади: *owoc – owoc-ar-stw-o*, *palma – palm-ar-ńia* [24, 517].

Дослідники східнослов'янських мов підходять до цієї проблеми дещо по-іншому. В. О. Горпинич, В. В. Лопатін, І. С. Улуханов пропонують зазначені сегменти включати до складу сусідніх морфем. Ці погляди знайшли відображення і в «Русской грамматике», де подібні елементи внесені до складу суфіксів [25, 168–169].

Принцип визначення меж асемантичних компонентів структури слова був запропонований В. Б. Касевичем, який використав для їхнього позначення термін *субморфи*. Виходячи з загальновідомого розуміння субморфів як одиниць, аналогічних морфам, але лише за формою (значення вони не мають), автор запропонував виділяти субморфи у слові за допомогою квадрата Дж. Грінберга. Якщо можливим є використання квадрата Грінберга з метою вичленування значущих частин слова [26], то є всі підстави використовувати квадрат і для виділення незначущих елементів, субморфів. Якщо виділення незначущого відрізка має місце не в одному випадку, це показник того, що він не унікальний, відтворюваний, аналогічно морфемі, хоча і не має значення. Отже, це субморф [27, 91]. Дійсно, використовуючи квадрат Грінберга для з'ясування суті відрізків типу *-ан-* в *американський*, отримуємо пропорцію: *Америка – американський = Африка – африканський*. Хоча ці елементи і можна відносити до субморфів, процес їхньої появи як морфонологічного явища вважатимемо нарощенням.

Нарощення з'являється з метою усунення небажаних сполучень на стику морфем через артикуляційно-мовленнєві ускладнення (*Марке – марківський*). У деяких випадках використання нарощення зумовлене структурною недостатністю та семантичною невизначеністю основ або реалізується з метою усунення омонімічних утворень (*косити – кос-арк-а*, *Лух – лух-ів-ці*). Нарощення може супроводжувати творення різних частин мови: іменників (*буржуй – бурж-у-аз-ій-а*), прикметників (*Гегель – гегел-ів-ськ-ий*), прислівників (*два – дв-і-чі, три – тр-и-чі*), дієслів (*стати – ста-н-уть, давати – да-ж-уть*).

За даними Н. Ф. Клименко, субморфів, або інтерфіксів, в українській мові налічується близько 30. З-поміж них виділяють продуктивні, які часто використовують у похідних словах і

словоформах (-о-, -е-, -и-, -в-, -л-, -ів-, -ій-, -н-), і малопродуктивні (-а-, -ою-). Є в українській мові й унікальні інтерфікси: -с-: *рекорд-с-мен, спорт-с-мен* [28, 234–235].

Якщо усічення та нарощення є лінійними, то накладання, як і чергування, належить до нелінійних морфологічних явищ. Під накладанням (у науковій літературі використовуються ще терміни *суміщення, інтерференція, фузія*) морфів у сучасній лінгвістичній літературі розуміють «частковий або повний збіг сусідніх морфів в одному звуковому комплексі, що спостерігається на стику твірної основи із суфіксальним морфом, який входить до складу формантів [29, 141]: *Сосновець – сосновецький, дивак – дивацький*. В енциклопедії «Українська мова» визначається фузія як «морфологічно спричинене взаємопроникнення форми сусідніх у слові морфем, що виявляється у зміні їхнього звукового складу і веде до стирання міжморфемних меж, тобто до злиття, склеювання морфем» [30, 807]. Як нам видається, термін *фузія* має ширше значення, ніж накладання, тому доцільніше у морфології для називання явищ, котрі супроводжують словотвірні процеси типу *Алмати – алматинський, Каунас – каунаський, Одеса – одеський*, використовувати термін *накладання*.

У русистичі ці явища досить ґрунтовно опрацьовувалися, при цьому стосовно накладання висловлювалися різні думки. Одні вчені стверджували, що накладання морфів «краще» усічення, оскільки при ньому твірна основа зберігається повністю і, відповідно, не стирається співвідношення між твірним і похідним. Інші дослідники вважали накладання морфів «гіршим», ніж усічення, оскільки воно змушує відступати від лінійного членування основ, яке, безперечно, простіше. Вважаємо, що ці погляди на співвідношення усічення та накладання потребують уточнення. Накладання є насамперед властивістю слов'янських мов, його ґрунтовне обстеження сприятиме глибшому пізнанню рис, притаманних лише цим мовам, тим більше, що накладання є системним, об'єктивно необхідним явищем. Можна сказати, що навіть у таких споріднених мовах, як українська і російська, його вияви суттєво відрізняються. Пор.: рос. *Прага – пражский*, у якому відбувається чергування, та укр. *Прага – пражський*, у якому утворений морфемний вузол за участю кількох морфологічних явищ, про що йтиметься нижче.

Розрізняють накладання часткове, коли у слові від афікса лишаються певні сегментні відрізки (*Вільнюс – вільнюсь-к-ий*), та повне, де від афікса не лишається жодних сегментних слідів. Як нам видається, останній тип накладання невластивий українській мові. У науковій літературі подекуди вважається, що в утвореннях типу

Мінськ – мінський, Курськ – курський реалізується повне накладання морфів, проте, на думку В. Б. Касевича, у таких випадках відбувається зміна парадигми твірного слова, або утворення похідного за допомогою конверсії.

В українській мові, передовсім, відбувається накладання у тих випадках, коли твірна основа закінчується консонантною, а словотворчий суфікс починається приголосною. Такі умови, звичайно, створюються при зумовленій сполучуваності морфем, як, наприклад, при утворенні відтопонімних похідних, яке завжди здійснюється за допомогою суфікса *-ськ-*. Одним із допоміжних засобів цього об'єднання з консонантною основою є морфологічне явище накладання. Функція часткового накладання у цих випадках – створення сприятливих умов з погляду сучасних орфоепічних норм звукосполучень, які оформлюються у морфемний вузол.

Рідше накладання супроводжує словотворчий акт у випадках із твірною основою на голосний, переважно коли ця основа збігається з невідмінюваною лексемою. Кінцева голосна у таких основах «притягує» суфікс із тотожною початковою голосною: *Алмати – алматинський, Міссурі – міссурійський*. Проте у них уже фіксується два морфологічні явища.

Наступним нелінійним, надсегментним, морфологічним явищем виступає переміщення наголосу: *Анкара – анкарський, міст – місток, вільха – вільховий*. На морфологічні властивості наголосу одним із перших звернув увагу В. В. Лопатін, який стверджував, що ці особливості наголосу виявляються у тому, що «у кожному слові він закріплений за певною морфемою (при рухомому наголосі у слові – до різних морфем у різних словоформах). За цими своїми якостями, виступаючи в неодноморфемних словах, наголос є додатковим, таким, що супроводжує афіксацію, засобом творення словоформ і слів» [31, 174].

Вивчення морфології наголосу у словотворенні В. В. Лопатін пропонує звести до протиставлення наголосу твірного і похідного слів [32]. Зауважимо, що в українських граматиках традиційно зверталася увага на роль наголосу у словозміні. Так, у «Теоретичній морфології української мови» відзначається: «Окрім флексій, засобом диференціації граматичних значень морфологічних форм виступає також словесний наголос». Нижче зазначається, що наголос «або функціонально заступає омонімічні флексії цих іменників, або супроводжує флексійне розрізнення словоформ» [33, 111].

Як бачимо, наголос як морфологічне явище тут і не виокремлюється, проте на ці його властивості вказується. В українських граматиках відзначається і більшість можливих типів

рухомого наголосу у словозмінних парадигмах [34, 111–115, 180–181, 282–283]. Хоча спостереження за рухомістю наголосу у словозміні мають давні корені в національному мовознавстві, проте і досі не створена його система як морфологічного явища, не описані акцентні моделі, а отже, не окреслені його тенденції в сучасній українській мові.

Наголос як супровідне словотворенню явище в українській мові майже не досліджувався. Для словотворення інтерес становить переміщення наголосу у межах словотвірної значущих елементів основи, афіксів, флексій. На сьогодні можемо лише констатувати, що переміщення наголосу у словотворенні може бути кількох видів: а) з основи твірної на словотвірний афікс (*Харків* – *харків'яни*, *Київ* – *кияни*, *іменник* – *іменниковий*); б) з основи твірної на флексію похідного (*вітер* – *вітряний*); в) із закінчення твірної на основу похідного: *чужий* – *чужак*.

Причиною переміщення наголосу може бути втрата наголошеної флексії твірної слова у процесі словотворення (*вода* – *водний*). Рідше наголос переходить з флексії твірної на флексію похідного, зберігаючи акцентну модель твірної слова: *трава* – *трав'яний*. Крім того, в українській мові функціонують словотвірні морфеми, що завжди є наголошеними, тобто «перетягують» на себе наголос. Їхній повний склад теж досі не встановлений, проте можна відзначити такі із них, як суфікс *-ан-и* (*-ян-и*) та похідні від нього *-чан-и*, *-ичан-и*, *-овчан-и*: *Полтава* – *полтавчани*, *Суми* – *сумчани*. До цієї ж групи належать непродуктивні морфеми, що визначають у формі відтопонімних іменників множини флексійний наголос – *-ак-и* (*-як-и*), *-ич-і*: *Тула* – *туляки*, *Псков* – *псковичі*. Часто наголос переміщується з периферійних частин слова на його середину, що є спільною тенденцією для східнослов'янських мов [35, 10]: *розум* – *розумний*, *холод* – *холодний*. Отже, як бачимо, переміщення наголосу залежить в одних випадках від того, який суфікс приєднується до твірної основи, в інших – від місця наголосу у твірному слові.

Доцільно було б встановити склад словотвірних афіксів стосовно їхньої участі у переміщенні наголосу за такою схемою: 1) морфеми, які передбачають наголос на твірній основі (*-щин-а*, *-ськ-ий*); 2) афікси, які завжди є наголошеними (*-ан-и*); 3) афікси, що передбачають флексійний наголос (*ич-і* в катойконімах); 4) афікси, які в одних ситуаціях можуть «перетягувати» на себе наголос, а в інших – бути ненаголошеними (*-ник*).

Словотвірні процеси можуть протікати як у супроводі одного морфологічного явища, так і за участю їхніх комбінацій, тобто реалізацій 2–4 морфологічних явищ при творенні слова [36].

Комбінації морфологічних явищ можуть бути взаємопов'язаними і невзаємопов'язаними. До взаємопов'язаних належать такі комбінації морфологічних явищ, поява одного з яких у процесі словотвірного акту зумовлює реалізацію іншого (інших). Так, при творенні похідного *краснянський* від ойконіма *Красне* поява інтерфікса *-ян-* зумовлює і чергування приголосних, і переміщення наголосу з кореня на морфему *-янськ-ий*.

Невзаємопов'язані – це комбінації морфологічних явищ, реалізація одного з яких у процесі словотвірного акту відбувається незалежно від іншого (інших). Наприклад, творення похідних *чорний* – *чорніти*, *білий* – *біліти* супроводжується комбінацією морфологічних явищ «чергування + переміщення наголосу». Чергування у цій комбінації жодною мірою не зумовлене переміщенням наголосу і, навпаки, переміщення наголосу не настає внаслідок чергування. Ці морфологічні явища виникають у результаті використання суфікса *-и-* та загальномовної тенденції до переміщення наголосу на середину слова.

Передовсім, акти словотворення супроводжують комбінації двох морфологічних явищ, де важливе місце належить комбінації «нарошення + переміщення наголосу»: *Селище* – *селищанський*, *Африка* – *африканський*. Нарощення тут зумовлюється тим, що твірна основа закінчується приголосним або групою приголосних, а суфікс починається приголосним. У такому разі зазвичай відбувається нарощення суфікса елементом неприкритої структури, у зазначеному випадку інтерфіксом *-ан-*. Оскільки складний суфікс *-анськ-ий* завжди «перетягує» на себе наголос, у похідному слові наголос переміщується з основи на суфікс. За допомогою складних суфіксів утворюються і прикметники від основ типу *Рівне* – *рівн-ен-нський*, *драма* – *драм(ат)-ичний*, що робить похідне слово на склад довшим, ніж твірне. Якщо у твірному слові наголос на першому від початку складі, то у похідному збереження наголосу на тому самому складі відсутвало б його від центру слова. Тому, наслідуючи загальномовну тенденцію до переміщення наголосу з периферійних частин слова на його середину, при творенні похідних від таких твірних наголос у похідному найчастіше переходить на внутрішній склад. Тобто причина переміщення наголосу зумовлена подовженням слова на два склади, а отже, зміною центру похідного.

Реалізація комбінації морфологічних явищ «нарошення + чергування» відбувається так. До твірної основи приєднується суфікс з інтерфіксом, зумовленим морфологічною ситуацією: накопиченням приголосних на морфемному шві, структурною недостатністю твірної основи то-

що. Поява ж інтерфікса зумовлює чергування в основі твірного слова: *Довге – довженський*.

У мовній системі фіксуються й комбінації «усічення + нарощення»: *Душанбе – душанб-инськ-ий*. Механізм взаємодії двох протилежних за своєю суттю морфологічних явищ «працює» так. Формальну несумісність твірної основи і словотворчого суфікса усуває усічення, результатом цього процесу може стати структурна недостатність твірної основи, семантична несумісність словотворчих морфем, яка подекуди зумовлена факторами асоціативного плану. У таких випадках між основою і суфіксом з'являється інтерфікс: *Григорій – григор-іан-ський, життя – жит-ей-ський*.

Комбінація морфологічних явищ «усічення + чергування» відбувається у два етапи. У результаті приєднання до твірної основи афіксального морфа відбувається усічення фіналі. Після усічення словотворчий суфікс вступає в контакт із кінцевою приголосною основи, викликаючи її чергування.

Рідко відбувається комбінація морфологічних явищ «накладання + переміщення наголосу», де останнє є наслідком загальномовної тенденції до переміщення наголосу на внутрішній склад слова: *Ялинець – ялинецький, Кутець – кутецький*.

Акти словотворення можуть супроводжуватися комбінаціями трьох морфологічних явищ, наприклад, «нарощення + чергування + переміщення наголосу» (*Мариця – маричанський*). У цьому випадку поява інтерфікса зумовлена морфологічною ситуацією (накопиченням приголосних, структурною недостатністю твірної тощо), одночасно вона викликає чергування і переміщення наголосу.

Фіксуються і комбінації «усічення + нарощення + чергування»: *Соломахине – солотвинський*. Усічення і нарощення відбувається так само, як і в попередніх випадках, чергування викликане появою інтерфікса. Отже, комбінації виконують ті самі функції, що і самостійні морфологічні явища. Але, якщо самостійні морфологічні явища зумовлюються найчастіше фонетичними властивостями морфем, які взаємодіють, то в комбінаціях поява одного з морфологічних явищ може бути наслідком реалізації іншого.

Важливу роль у реалізації морфологічних явищ відіграють не лише фонетичні характеристики морфем, що взаємодіють, але й морфотактичні їхні властивості. І тут необхідними є дослідження з проблем змушеної і факультативної сполучуваності морфем. При вивченні змушеної сполучуваності морфем важливим буде встановлення усіх структурних типів твірних, які у процесах словотворення зумовлюють появу тих чи інших афіксів, власне, взаємодіють лише з ними. Так, наприклад, топоніми на *-ин-, -ен-, -град, -город, -поль* при творенні назв жителів взаємодіють лише із суфіксом *-ець*: *Севастополь – севастиполец, Миргород – миргородець, Солотвин – солотвинець*. Топоніми на *-ець, -ц-, -ецьк-, -цьк-* взаємодіють лише із суфіксом *-(ч)ан-и*: *Кременець – кременчани, Луцьк – лучани*.

Факультативна сполучуваність спостерігається у тих випадках, коли твірна основа може взаємодіяти із різними словотворчими морфемами. Саме такі якості твірних основ сприяють появі варіантних утворень, які можуть бути: а) рівноправними варіантами; б) варіантами, один із яких є основним; в) варіантами, один або кілька з яких є загальноновживаними, а решта обмежені сферою використання. Все це потребує подальшого вивчення.

Отже, на склад, характер реалізації і регулярність морфологічних явищ у слово-, формотворенні, словозміні впливають структурно-фонематичні властивості твірних слів і словотворчих афіксів. Вибір тих чи інших морфологічних явищ залежить від структурно-фонетичних властивостей твірних основ: кількості та якості кінцевих фонем фіналі, місця наголосу, можливості їхнього усічення / неусічення, кількості складів тощо. Стосовно властивостей словотворчих афіксів, то тут важливими виявляються такі їхні характеристики, як якість початкового звука, наявність чи відсутність у складі словотворчої морфемі голосного, здатність афіксів переймати на себе наголос і, очевидно, деякі інші ознаки, які встановлюватимуться у процесі подальших досліджень. З цього погляду перспективним буде зіставний аналіз властивостей морфологічних явищ у відтопонімному і відапелятивному словотворенні, формотворенні і словозміні, а у подальшому зведення результатів у загальну теорію української морфології.

1. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 397.
2. Trubetzkoy N. S. Gedanken uber Mophonologie / N. S. Trubetzkoy // TCLP. – Prague, 1931. – Т. 4. – С. 160–163.
3. Ковалик І. І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими / І. І. Ковалик. – Львів, 1955. – Ч. 1. – 153 с.
4. Горпинич В. А. Словообразование прилагательных и названий жителей от топонимов в восточнославянских языках:

- дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / В. А. Горпинич – Глухів, 1965. – 354 с.
5. Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов / В. О. Горпинич. – К. : Наук. думка, 1973. – 166 с.
6. Левашов Е. А. Названия лиц по местности в современном русском языке (вопросы словообразования): дис. ... канд. філол. наук. / Е. А. Левашов. – Ленинград, 1968. – 243 с.
7. Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1969. – 207 с.

8. Кравченко М. В. Словотвірна морфологія української мови: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. / М. В. Кравченко – К., 1990. – 32 с.
9. Бодуэн де Куртенэ И. А. Программа чтений по общему курсу языковедения в применении к ариоевропейским языкам вообще, а к славянским в особенности (1876) // Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртенэ. – М., 1963. – С. 78–88.
10. Українська мова. Енциклопедія. ... – С. 397.
11. Сучасна українська літературна мова / [за ред. А. П. Грищенка.]. – К.: Вища шк., 1997. – С. 57.
12. Там само. – С. 58.
13. Там само. – С. 59.
14. Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / [pod red. K. Polańskiego.]. – Wrocław ; Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1993. – С. 380.
15. Там само. – С. 380–381.
16. Gramatyka współczesnego języka polskiego : Morfologia / [red. R. Grzegorzycowa, R. Laskowski, H. Wrobel.]. – Warszawa, 1984. – С. 60–64.
17. Українська мова. Енциклопедія... – С. 777.
18. Ковалик І. І. Словотворча категорія слов'янських назв осіб за національною і територіальною приналежністю / І. І. Ковалик // Питання слов'янського мовознавства. – Львів, 1958. – Кн. 5. – С. 161–162; Горпинич В. А. О некоторых способах сочетания производящих морфем в оттопонимических прилагательных восточнославянских языков / В. А. Горпинич // Филологические науки. – 1970. – № 2. – С. 101–107.
19. Кравченко М. В. Явище усічення у системі віддіслівних іменників / М. В. Кравченко // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 32–36; Русаченко Н. П. Морфологічні процеси у словозміні та словотворі староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук.: спец. 10.02.01 / Н. П. Русаченко – К., 2004. – 20 с. та ін.
20. Українська мова. Енциклопедія... – С. 371–372; Русская грамматика. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – С. 141.
21. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – М., 1973. – С. 113.
22. Горпинич В. О. Теоретичні питання... – С. 102.
23. Зверев А. Д. Словообразование в современных восточнославянских языках / А. Д. Зверев. – М., 1981. – 206 с.; Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование / Е. А. Земская. – Москва, 1973. – 304 с.
24. Gramatyka współczesnego... – С. 517.
25. Русская грамматика. – Москва: Наука, 1980. – Т. 1. – С. 168–169.
26. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков / Дж. Гринберг // Новое в лингвистике. – 1963. – Вып. 3. – С. 60–94.
27. Касевич В. Б. Морфология / В. Б. Касевич. – Ленинград: ЛГУ, 1986. – С. 91.
28. Клименко Н. Ф. Інтерфікс / Н. Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія... – С. 234–235.
29. Русская грамматика... – Т. 1. – С. 141.
30. Українська мова. Енциклопедія... – С. 807.
31. Лопатин В. В. Акцентологические проблемы синхронного словообразования в современном русском языке / В. В. Лопатин // Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии. – Москва: Наука. – С. 174.
32. Там само. – С. 174–197.
33. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К.: Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – С. 111.
34. Там само. – С. 111–115, 180–181, 282–283.
35. Суперанская А. В. Ударение в собственных именах в современном русском языке / А. В. Суперанская. – Москва: Наука, 1966. – С. 10.
36. Лучик А. А. Состав, функции и взаимодействие морфологических явлений в оттопонимическом словообразовании русского языка: дис. ... канд. філол. наук.: 10.02.01 / А. А. Лучик – Кіровоград, 1988. – 170 с.

Alla Luchyk

ABOUT SOME PROBLEMS OF MORPHONOLOGY

In the article the state of the synchronic morphonology development is analyzed, the ways of morphonological phenomenon's realization are presented, the unsolved problems' circle in the paradigmatic and derivative aspects of this Ukrainian linguistics' branch are described.

Key words: morphonology, morphological phenomenon, truncating, laying on, duty, growing, accent displacement.